

धुलीकोट राज्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षण

- प्रा. डा. राजाराम सुवेदी

परिचय

वर्तमान नेपाल अधिराज्यको अछाम, दैलेख, सुर्खेत, कैलाली तथा बर्दिया जिल्लाका बीचमा उत्तरमध्यकालमा एउटा बाइसी राज्य अस्तित्वमा आएको थियो, जसलाई धुलीकोट भनिन्थ्यो । शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जबीचबाट कर्णाली चीसापानी पुल तरेपछि उत्तरपश्चिमतर्फ लागी उकालो भिरालो बाटो चढेर ३ घण्टा हिंडेपछि धुलीकोट भन्ने ठाउँमा पुगिन्छ ।^१

भौगोलिक परिचय

वर्तमान नेपालका ७५ जिल्ला मध्ये कैलाली जिल्ला सुँगुरखाल गा.वि.स. वार्ड नं. ८-९ मा एउटा ऐतिहासिक भग्नावशेष छ जसलाई राजकाँडा धुलीकोट भनिन्छ । धुलीकोट तराईमा ठोकिएको पहाडी किल्ला हो । बर्दिया शाही राष्ट्रिय निकुञ्जको कर्णाली चीसापानीबाट र बडचौर लम्कीबाट पनि धुलीकोट जाने बाटाहरु छन् । पहाडी धूरीमा त्यो प्राचीनकोट किल्लाका साथै विभिन्न ऐतिहासिक अवशेष रहेको कुरा स्थलगत अध्ययनबाट जानकारी भएको छ । धुलीकोटबाट कर्णालीनदी लगायत सुर्खेतका ठाउँहरु र हिमालय देखिन्छ, भने दक्षिण तराईखण्ड छर्लङ्ग देखिन्छ । त्यो ठाउँ अत्यन्त रमणीय छ ।

धुलीकोट नामकरणका आधारहरू

धुलीकोटलाई डाँडादरा सुर्खेत र कैलाली बडाचौरबाट हेर्दा घरको धूरी त्यसलाई धुरीकोट धन्दा भन्दा धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटमा गर्भि महीनामा तुँवालो नलागी उज्यालो देखिने र त्यहाँ राजाको कोटघर हुनाले डोटेली अछामी भाषिकामा उज्यालोलाई धौल भनिने र कोट पनि हुँदा धौलकोट भयो अनि भन्दा भन्दा धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटे राजा दुल्लूका पञ्चज्वाला वैश्वानरको शाखा हुनाले र धुलेश्वर महादेवका भक्त भएबाट निजलाई धुलेश्वरकोटे राजा भनिन्थ्यो । त्यसो भन्दा भन्दा धुलेश्वरबाट धुलीकोट भन्न थालियो ।

धुलीकोट सोभ्रै तराईसँग जोडिएको हुनाले तराईमा चल्ने तातो हुरी (लु) चल्दा धुलीकोटको जंगल नै भुक्दछ । त्यहाँबाट तराईमा उडेको धुलो हेर्न सकिने भएकोले धुलो हेर्ने कोट भन्दा भन्दै धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटबाट दिनभर र जुनेलीरातभर धवलागिरि हिमालयखण्डको दर्शन पाइने हुँदा धवलकोटबाट धुलीकोट भएको हो ।

धुलीकोटबाट सञ्चालित पुराना बाटाहरू

१. महेन्द्र राजमार्गको लम्कीबाट उत्तर लाग्दा धुलीकोट पुगिने ठाउँहरू :

लम्की-वर्गदाहा-थारुजाला-खारेपानी-आमपानी-चेप्टेहुंगो-माल्चना-जूतेशुली-लामागडा-गैहीगाँउ-मेहेलडाँडा-कोल्बोट-धुलीकोट ।

२. चीसापानी - दानीभीर - धाकेसल्ली - धुलीकोट ।
३. धुलीकोट- कुहिने - गुटू - सुरखेत - दैलेख - महावौको तेंक - रानीमत्ता - जुम्ला - हुम्ला - यारी - ताक्लाकोट ।
४. दानवभूतल (दनुवातावलः शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र) - चीसापानी डाँडादरा धुलीकोट - गुटु - सुरखेत - दैलेख - जुम्ला सुनारगाउँ - हुम्ला - धारी - तिब्बेत व्यापार मार्ग ।

धुलीकोट ऐतिहासिक अवशेषहरू

१. टुँडीखेल

धुलीकोट राज्यमा शिपाहीहरूलाई कवाजत खेलाउने मैदानलाई टुँडीखेल भनिन्थ्यो । त्यो ठाउँ ६ रोपनी जमीनमा फैलिएको छ । हाल सो टुँडीखेलमा कोदो, फापर मकै लगाउने गरेको छ । तसर्थ चारैतिर परखालले घेरेर खण्डखण्डमा बाँडिएकोले त्यो विरुष भएको छ । धुलीकोट दरबारबाट पश्चिमोत्तरतिर पर्ने टुँडीखेलले मध्यकालमा महत्व राख्दथ्यो । त्यसको लम्बाई ३०० हात र चौडाई १२५ हात छ । (१ हाल = १.५ फूट) ।

२. दरबार क्षेत्र

धुलीकोट राज्यको दरबार क्षेत्र ३ रोपनी जमीनमा फैलिएको छ । दरबार चारआना जमीनमा फैलिएको खण्डहररुपमा छ । दरबार वरिपरि समथर जमीन छ । दरबारको परखाल ३ फीट मोटो र ४४ 'लम्बाई १३' चौडाई छ । दरबारबाका चारैतिर ढोका छन् र ३ फीट जगसंम ढुंगा र माथि ईटाको परखाल हुने ३ तले भएको बुझिन्छ । त्यसको छाना भिँगटीको थियो । सो भवनदेखि केही पूर्वतर्फ गोलबैठक घर २०×६ हात र अर्कातिर अस्तबल अनि १०५ हात समथर जमीन रहेको छ ।

धुलीकोट दरबार पर्खालमा प्रयोग भएको जगमा ढुंगा एकै नापको छैन तापनि जग माथिका ईटा ७×४×२" ५ । भिँगटी ८×३×१" ५ । त्यहाँ पुग्दा देहरादूनको नालापानी किल्ला हो कि जस्तो लाग्दछ । बचिनेकाले त धुलीकोटको दरबार क्षेत्र पत्ता लगाउन गाह्रो पर्ने हुँदा स्थानीय मानिसलाई साधमा लिएर जानु पर्छ । त्यहाँ सुरक्षाको प्रबन्ध नहुनु पनि अर्को कारण छ ।

३. भैरवस्थानः

हालको कैलाली जिल्ला सुंगुरखाल राजकाँडामा एउटा प्राचीन देवताको स्थान छ । त्यसलाई भैरवस्थान भन्दछन् ।

३.५ रोपनी कोदावारीको चौपाटे जमीनको उत्तरतर्फ गीठाको रुख छ, त्यो रुखमुनि जगानाथ (जगन्नाथ) को मन्दिर छ । भैरवस्थान र र जगन्नाथका स्थान नजिकै छन् । भैरवस्थानमा शयौं त्रिशूल र घण्टाहरु चढाइएका छन् भने जगन्नाथका खोपामा १०-१२ वटा प्राचीनकालीन माटाका घोडाहरु चढाइएका छन् । ती घोडाको नाप १×१' फूट छ । कालक्रमले ती घोडामा भ्याउ उमेको र खैरा रडबाट नीला रडका भएका छन् । भैरव देवतालाई कुखुरा, संगुर, बोका र हाँसको वलि पनि दिइन्छ । प्रत्येक वर्ष वडा दशैं र चैतेदशैंमा त्यहाँ पूजाका साथै जात्रा पनि लाग्दछ । भैरव देवताका पूजारी कनफट्टा जोगी हुन्छन् भने जगन्नाथका पूजारी कर्णालीनदीको तट १२ वण्डाल क्षेत्रका राजीहरु हुन्छन् । हाल ब्राह्मणद्वारा पनि विधिवत् पूजा गर्न थालिएको छ । राजीलाई त्यहाँ पूजा गरेवापत् वर्षेनी प्रति कुरिया २ पाथीधान दिने चलन छ । जगन्नाथ स्थानको छेउमा रहेको गिठाको जरा राति बल्छ वा भल्ल उज्यालो हुनाले त्यसलाई उजेली काठ पनि भन्दछन् । आजकल धुलीकोट क्षेत्र वरिपरि वस्तीविहिन हुनाले उजाड जस्तो लाग्दछ ।

४. देवीस्थान

धुलीकोटे राजाकी इष्टदेवी कालिका, मालिका, जालपा र विन्द्राशैली (विन्धवासिनी) देवी हुन् । धुलीकोट दरबार प्राङ्गणमा दक्षिणपट्टि पश्चिमी चोसोमा देवीको मन्दिर छ । तर यो देवीस्थान त्यहाँ नरहेर मालिका देवी भनेर दरबारदेखि उत्तरतिरको पहाडी भञ्ज्याङमा स्थापना गरिएको छ । त्यहाँ हाल कुनै नियमित पूजा, गुठीको व्यवस्था र मूर्ति पनि नभएकोले मन्दिर भएको ठाउँमा भग्न परखाल मात्र शेष रहेको छ । सो ठाउँमा आजकल धुलीकोटका केही मानिसले माटो र ढुंगा जडानगरी फूसले छाएको सानो मन्दिर निर्माण गरी वडा दशैं र चैते दशैंमा पूजा गर्दै आएका छन् । पुरानो मन्दिर भत्कन गएको र मूर्ति पनि हराईसकेको हुनाले त्यो नयाँ मन्दिर बनाएको कुरा त्यहाँका बासिन्दाबाट थाहा हुन्छ ।

५. देवल

कैलाली जिल्ला सुंगुरखाल गा.वि.स. वार्ड नं. ९ जूतेशूली निवासी २०५२ मा ७५ वर्ष पुगेका रतिराम मुडभरीको कथन अनुसार बूढीविस वर्ष अघि दूल्हु दैलेखबाट धुलीकोटमा आएका राजाले त्यही पुरानो देवलका छेउ मा आएर मुकाम गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । उनी

त्यहाँ वस्तुको मुख्य तात्पर्य भोटको नून ऊन, सुन र मालमधेशको गुँड, कपडा र तेल उपलब्ध गर्नु नै थियो । वि.सं. १९९८ सालमा सो देवल भत्किन जाँदा स्थानीय ब्रासिन्दाले त्यसको जीर्णोद्धार गर्न भ्याएनन् । देवलमा प्रयुक्त ढुंगाको बान्की र कला देखिँदा ४-५ शयवर्ष भन्दा पुराना हुनुपर्ने लाग्दछ । देवलको निर्माण विधितथा कलापक्ष अध्ययनलायक छ ।

राजकाँडास्थित प्राचीन देवलको मोहडापट्टिको भाग पूर्णतः भग्न छ तापनि देवलभित्रको चतुर्वाहू विष्णुमूर्ति सुरक्षित छ । ४ जनाजति मानिस भित्र अटाउन सकिने देवल २५ फीट अग्लो हुनुपर्ने देखिन्छ । वर्तमानमा ४ फीटमात्र देवलको कलात्मक परखाल सबुतै छ । चौकूने परेको सो देवल राजकाँडाको डीलमा छ र त्यहाँबाट तराईको मोहक दृश्य स्पष्ट देख्न पाइन्छ । समयको गतिसँगै देवलको दक्षिणी पीढी सर्लकक पैह्राले लस्काएको छ । देवलको भित्री भाग ६×६ फीट छ भने देवलको गजूर पनि भित्रै मिल्कन गएको छ, जसलाई एकजनाले कष्टसाथ उचाल्न सकिन्छ । चतुर्वाहू विष्णुको मूर्ति २.५' अग्लो, १.५' चौडा र .५' मोटो छ । देवलभित्रै अछाम विनायक, दुल्लू भूर्ति, मान्मा र सुरखेतको काँक्रे विहारका देवलहरूमा उपयोग गरिएका कलापूर्ण शीलाको प्रयोग भएको छ । त्यसरी विचार गर्दा धुलीकोट अजयमेर र काँक्रे विहारको समकालीक ठहर्छ । त्यस्तो कसरी हुन आयो भन्ने कुरा ऐतिहासिक विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ ।

प्राचीनकालदेखि नेपालको एकीकरणसम्म र पछि पनि धुलीकोटको बाटो तिब्बत छिर्ने ताकलाखारसम्म व्यापारमार्ग सञ्चालित थियो । वर्तमानबालमा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज चीसापानीभित्र गाइने काँडा दक्षिणतर्फ तराई र पहाडी फेदीमा एउटा पोखरी छ जसलाई दानुवाताल भनिन्छ । प्राचीनकालीन सार्थवाहको दानवभूतल पनि त्यही हो । दक्षिणपट्टि चल्ने व्यापारकेन्द्र त्यही दानवभूतलमा थियो । त्यतैबाट कोठियाघाट, गोलामण्डी, कतर्नीया, लखिमपुर, रानीगञ्ज, अमीलिया जस्ता बजारहरूमा अछामी अलैंची, जुम्ली कस्तूरो, हुम्ली बाज र बाजुराको काम्लो पुग्दथ्यो । ती क्षेत्रहरू पहिले दैलेख अन्तर्गत पर्दथे । दानवभूतलबाट - सखौल - गोरंगे - धुलीकोट - जोताशूली - चनौट - कुइनेघाटबाट कर्नालीनदी तर्ने - ज्यामूघाटबाट भेरी तर्ने - वावियाचौर - लखपाटा - डूंगेश्वर-दुल्लू-दैलेख-महावौकोलेक-जुम्ला ।

त्यसैगरी गोलाघाटबाट-कटाछे-चीसापानी - कुइनेघाट - गुटू - जंगलघाट - असराघाट - कर्णाली-तुल्ला-तील्लडा-खुलालू-यागिलघाट (कालीकोट) - सान्नीगाड - फूग्गाड - धिर्पुको जाडबोट - कोल्टी । त्यस्तैगरी दानुवा तालबाट - गाइनेकाँडो - राजकाँडो - तुनेपगार - फूकेंसल्लो - मुकुरमाला - नर्सिङकाँडा - लेकगाँउ - हरेकाँडा - डोफ्का - तेलपानी - मुग्गाहा - रानीघाट - फलाँटे - आमडाली - सुरखेत पुग्दथ्यो । यसरी त्यो धुलीकोटको देवल प्राचीन सभ्यता तथा वाणिज्यमार्गमा रहेको कुरा बुझिएको छ । धुलीकोटले प्राचीन व्यापारमार्ग प्रदान गर्दथ्यो ।

६. रानीकूवा : पानीपँदेरो

धुलीकोट दरबार क्षेत्रको पूर्वोत्तरकोणमा वा टुँडीखेलदेखि पश्चिमोत्तर कोणमा २०० मिटर उत्तरी भित्तामा हाल पुरिएको अवस्थामा एउटा पुरानो वापि वा कूवा रहेको छ । त्यही कुवाको केही माथिपट्टि एक देवल भग्नावस्थामा रहेको छ । स्मरण रहोस्, टुँडिखेलबाट र दरबारबाट गरी दुईतर्फबाट त्यहाँ पुग्न सकिन्छ । हाल त्यहाँ पुग्ने पुरानो गोरेटो बाटो पनि भेटिएको छ र कूवाको दक्षिण-पश्चिमतर्फ २५ वटा ढुंगाका सिँढीहरू यथावतै छन् । हाल पानी सुकेको ३ 'गहिरो ६×६' लम्बाई चौडाई भएको कूवालाई चप्लेटाढुंगाको ढक्कन राखिएको छ ।

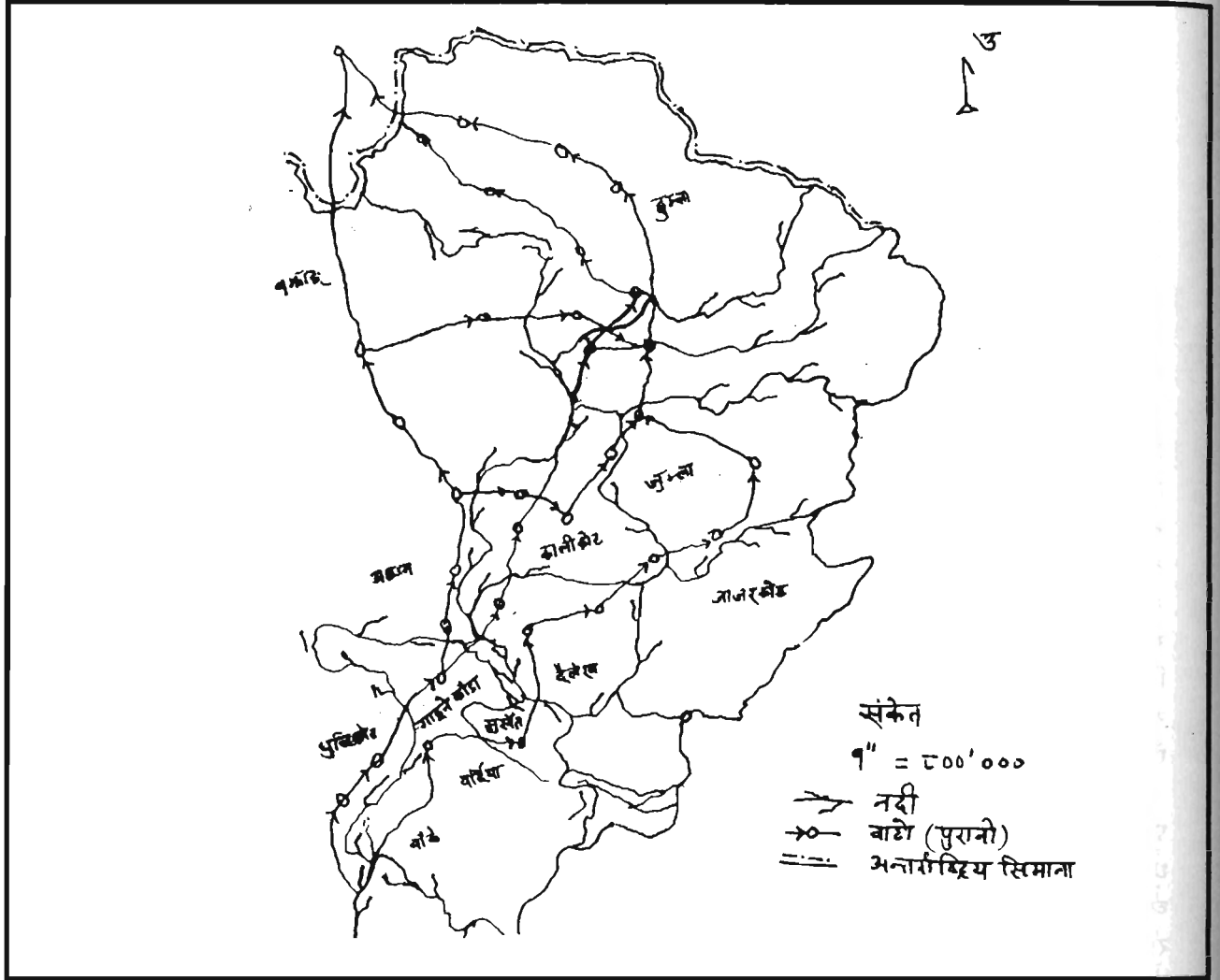
धुलीकोट दरबारको पानी पँदेरोको आकृति पहिराले पुरिई चिन्नै नसकिने स्थितिमा रहेको छ । कूवाभन्दा माथिको देवलले स्नानपछिको जलचढाई पूजा गर्ने परम्परालाई संकेत गरेको छ । उत्तरतिर मात्र परखाल शेष रहेको मन्दिर ८×८' चौकूने छ भने पर्खाल २.५' चौडा छ । चप्लेटा ढुंगाले पाट हाली बनाएको सो देवलमा शिवलिङ्ग स्थापित हुन्थ्यो । तापनि हाल त्यहाँ कुनै निशान छैन । स्थानीय निवासी रत्नसिंह के.सी. र राजेन्द्र मुढभरीको अनुसार सो कूवालाई रानीकूवा भनिन्थ्यो र धुलीकोटको राजपरिवारले त्यहाँको पानी पिउने कुरा पनि निजहरूबाट सुन्न पाइन्छ । आजकल धुलीकोट क्षेत्र जंगल क्षेत्रको रूपमा परिणत हुँदै गएको छ । वस्ती पनि त्यहाँ ज्यादै अव्यवस्थित र पातलो छ ।

७. ओखलहरू

अन्य वाइसी चौबीसी राज्यका कोटमा भैँ धुलीकोटमा पनि वस्ती प्राचीनकालदेखि रहेको कुरालाई दुइवटा ठूला ओखलहरूले पुष्टी गर्दछन् । पहिलो ओखल २' गोलो र

१' गहीरो छ भने अर्को २' गोलो तथा २' नै गहीरो छ । त्यसको प्रयोजन धान कुटन, पीठो कुटन र महत्वपूर्ण वस्तुहरू राख्नमा गरिन्थ्यो । ओखल भएका ढुंगाहरू हेवानका छन् । साना-साना ओखल त दरवारको सेरोफेरोमा दर्जनौं छन् ।

८. खजाने ओडार

धुलीकोट दरवारबाट पश्चिमतर्फको पहाडी पत्थरै ढिस्को माथि ढुंगाकै चपबाट एउटा ओडारपरेको ठाउँ छ । हाल त्यो ठाउँ जंगली लहराले जेलेको छ । चूचूरोमा पुगेपछि एक प्राचीन भग्न कोतघरको पर्खाल देखिन्छ । त्यो भग्न कोतघरको नैऋत्यकोणमा १ पुरुष गहीरो खाडल छ । पुरिएको सो खाडल पहिले तल्लो ओडारमा मिसिने सुरुङ थियो ।

धुलीकोट पश्चिमको कोतघरबाट खनिएको त्यस ओडार भित्र धुलीकोटे राजाका हात हतियार खजित थिए । हालैमा त्यस ओडारबाट १ चाँदीको भारी, १ तरवार, १ खूँडा,

१ ढाल र एक छाप्री चोरी भएको भएपनि चोरहरू निराश भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाहरू बताउँछ । दूर्भायवशः ती चोरहरूमध्ये एकको कर्णाली तर्दा ढुंगाबाट खसेर कर्णालीले बगाएर लाशै गायब भयो ।

खजाने ओडार भन्नाले मामुली ओडार जस्तो मात्र लाग्ने त्यो सुरुङ प्राचीन इतिहासको धरोहरको रूपमा रहेको छ । प्राचीन राज्यका कोटहरूमा त्यस्ता ओडारहरूबाट छापामार युद्ध सञ्चालन हुन्थ्यो त कुनै सुरुङबाट पानी खेप्न र युद्धको शंकटबाट पलायन गर्न प्रयुक्त हुन्थ्यो ।

उदाहरणको लागि उकूकोट, सुडौडकोट, अजयमेरकोट, दीपायल, पांडवगुफा, विलाशपुर दुल्लूहाट, काँक्रेविहार, सुनीकोट र बजेश्वरकोटका प्राचीन सुरुडहरूलाई लिन सकिन्छ। मध्यकालीन सभ्यतामा त्यस्ता सुरुड तथा ओडारको महत्व सामरिक रूपको रहने कुरा प्रायः कोटहरूमा पाइएबाट स्पष्ट बुझिन्छ।

८. हात्तिसार

धुलीकोटे राजाले आफ्नो दरबार प्राङ्गणमा तराईबाट हात्तिखेदा गरी हात्ति समाती धुलीकोटसम्म लगेका थिए। धुलीकोटको दक्षिणतर्फ हात्ति बाँध्ने ढुंगो यथावतै छ। सो ठाउँलाई हात्तिसार भनिन्छ। हात्ति जस्तो जनावर उकालो नचढ्ने हुँदा धुलीकोटमाथि हात्ति चढाउनु सहज थिएन। तसर्थ घुमाउरो बाटो (आजकल गाडीको बाटो बनाए भैं) जस्तै: लम्की - वर्गदाहा - थारुजाला - खारेपानी - आमपानी - चेप्टेढुंगो - मेहेलडाँडा - कोल्बोट - धुलीकोट। त्यसैगरी चीसापानीतिरबाट क्रमशः चीसापानी - दानीभीर - थाँक्रेसल्ली - धुलीकोट आदि ठाउँबाट हात्ति हिड्न सक्ने बाटो काटिएको थियो। पछिसम्म पनि धुलीकोटे राजाका दरबारमा पहाडी राजाहरू शीकार तथा हात्तिखेदा गर्न ओइरो लाग्थे। नेपालको एकीकरणपछि २००७ सालसम्म पनि "चीसापानी चौतारिया" कहाँ शीकार गर्न जाने परम्परा यथावतै कायम थियो। हात्तिखेदाको प्रयोजन त्यसै कुरामा थियो।

१०. निशाने ढुंगा

धुलीकोट दरबार र खजाने गुफाको बीचमा भञ्ज्याङ परेको छ, जुन ठाउँमा ५ वटा अँगाला भरिका १ पुरुष अग्ला ढुंगाहरू गाडिएका छन्। ती ढुंगालाई निशाने ढुंगा भनिन्छ। धुलीकोटे राजा तथा भारादारहरूले चाँदमारी गर्नको निमित्त निशाने ढुंगा गाडिएका हुन्थे। ती ढुंगा वरिपरि अनावश्यक मानिसहरू जान निषेध गर्नको लागि पनि निशाने ढुंगाको प्रयोजन ठानिन्थ्यो। ती ढुंगाहरू अद्यापि यथावत उभिएकै रूपमा प्राचीन युद्धकालको साक्षि बनेका छन्।

११. हात्तिढुंगो

धुलीकोट दरबारबाट वायव्यकोणतिर एउटा हात्तिभन्दा ठूलो हात्तिकै जस्तो आकृति परेको ढुंगो छ। पूर्वाभिमुख सो ढुंगो आफै हिड्ने हो कि जस्तो देखिन्छ। राजकाँडा भन्ने ठाउँमा रहेको त्यो ढुंगामाथि बसेर फाकट मैदानमा धुलीकोटे राजाले कवाइत र सरायँ हेर्दथे। सो

फाकटचौरलाई हटियाचौर पनि भनिन्छ। त्यसबाट सो ठाउँमा हाटबजार रहेको कुरा पुष्टी हुन्छ। अन्यत्र भूरे राज्यमा भैं त्यहाँ पनि बजार थियो।

१२. मेलडाँडा : जालपादेवी मन्दिर

धुलीकोटे राजाकी इष्टदेवीको नाम जालपादेवी हो। ती देवीलाई बज्रयोगिनी तथा उग्रतारा पनि भनेको पाइन्छ। धुलीकोट राज्य समृद्ध हुँदा त्यहाँका राजाहरूले आफ्नो दरबार प्राङ्गणभन्दा पश्चिमतर्फ भञ्ज्याङमा एउटा मन्दिरको निर्माण गराएका थिए। पुरानो मन्दिर कुन आकृतिको थियो। त्यो कुरा पत्तो नलागे पनि मौजूद भग्न रूपको नाप १०×१०' र भित्रपट्टि देवीदेवताहरू र विष्णुको पनि मूर्ति स्थापित छन्। सो मूर्ति २.५' अग्लो कालो शीलामा कुँदिएको छ। विष्णुदेखि बाहेक अन्य मूर्तिहरू टूटेफूटेका छन्। त्यसको रहस्य बुझ्न सकिएको छैन र स्थानीय वासिन्दालाई पनि त्यसबारे जानकारी छैन। हालमा मन्दिरको छानो नभएको चौतर्फी ३' पर्खालमात्र उभिएको छ। सो ठाउँमा हिमाली शीतल र तराईको न्यानो दुवै अनुभूति हुन्छ।

१३. खेत पोखरी : रानीपोखरी

धुलीकोटे राजदरबार र देवीथानका साथमा निर्माण गरिएका प्रायः भवनहरू ईटाका हुनाले त्यहाँ तराईको पूर्णतः प्रभाव रहेको देखिन्छ। त्यो ईटाको माटो भिकेपछि त्यहाँ पोखरी आकारको खाडल बनेकोले त्यही आधारमा खेतपोखरी भनिनुका साथै रानीपोखरी पनि भनियो। आजकल वरिपरिबाट भल र पांगो माटोले पोखरी पुरिन गएको हुँदा स्थानीय मानिसले घैया छर्ने पनि गरेका छन्।

१४. देवीथान

धुलीकोट दरबार प्राङ्गणभित्रै भग्न देवीको मन्दिर छ। सो मन्दिर पनि ईटाको परखाल छ र छाना भिगटीको थियो तर हाल भत्केको छ। आजकल पनि गाई बाखाको ग्वालो लागी जानेले मन्दिरको वरिपरि र भित्रपट्टि खोश्रेर पैसा जम्मा गर्ने गर्दछन्। मूर्ति र कलाकृति विहीन सो मन्दिर ज्यादै कलात्मक भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाबाट थाहा हुन्छ। मन्दिर २५×४२' घेराभित्र फैलिएको प्राङ्गण पेटीभित्र १०×१०' मा मन्दिर निर्मित छ। मन्दिरको परखाल ३' मोटो हुनाले भूईतलासहित ३ तले भएको हुनुपर्छ। त्यहाँ नित्य घोडासैनी ब्राम्हणहरूले पूजा आरती गर्थे। शक्ति र महाकालीको पूजा हुने सो मन्दिरमा विन्द्रासैनी र भैरव स्थापित थिए।

१५. धुलीकोटको किल्ला वस्तुकला

धुलीकोट राज्यको दरवारदेखि पूर्वपट्टि एउटा पहाडको धुरीमा मैदानी भाग छ जसलाई टुँडिखेल भनिन्छ। त्यस मैदानलाई दोहोरो परखालले घेरिएको छ। पूर्वदेखि पश्चिमतिर चौडा हुँदै गएको ६०'×४०', उत्तर दक्षिण ४०×२८' फैलिएको छ। त्यस ठाउँलाई किल्ला पनि भनिन्छ जसको आकृति आँपका कोया जस्तो छ। किल्लाको बनावट भित्री र बाहिरी गरी दुईवटा भन्न मिल्ने प्रकारको छ। बाहिरी किल्लालाई पर्खालभन्दा बाहिरबाट घेराउ जस्तो गरी खाडल खनिएको छ। भित्री किल्लाबाट बाहिरी किल्लाको परखाल ६०' फराकमा छ। त्यसरी विचार गरी हेर्दा टुँडिखेलको लम्बाई १२०' देखि ८०' सम्म छ। मैदानी भागबीचमा समथर भएपनि वरिपरि केही पाल्टे (भीरालै) छ।

धुलीकोट किल्लामा ईशान्य र आग्नय कोणबाट भूमिगत (सुरुड) मार्गबाट मात्र जाने बाटो छ। ५९×८' लम्बाई चौडाई नापका सुरुडहरू हाल उदाङ्गै परेका छन्। खाडलभित्रबाट पनि सुरुड हुनु यो किल्लाको महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ।

धुलीकोट किल्लाका २ सुरुडमध्ये उत्तरी सुरुडबाट पानी र दक्षिणी सुरुडबाट खाद्यान्न र हातहतियार भित्र्याइन्थे। उत्तरी सुरुडदेखि २०० मिटर उत्तरमा रानीकूवा पर्दछ। धुलीकोट किल्ला पर्खाल कति अग्लो थियो भन्न सकिएको नभएपनि हाल ३×३' अग्लो र चौडाई रहेकोमा उचाई बढ्दै हुँदो हो भन्न सकिने ठाउँ छ। किल्ला निर्माणमा शीप लगाइएकोसुरुड निर्माणमा रणकुशलता र सामरिक दूरदर्शीतालाई ध्यान दिइएको देखिन्छ। किल्ला वरिपरिको खाडल कति गहिरो थियो भन्न नसकिए पनि १२' लामो र ८' गहिरो भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। किल्लाको चौदशामा चियो गर्ने ठाउँहरू थिए।

१६ कुहिनेघाट (सुनधुने ठाउँ)

धुलीकोटको कुहिनेघाटदेखि चीसापानीसम्म कर्णालीनदीको वेग धीमा भएकोले पुगनपुग ९ किलोमीटरसम्म दुवै तटमा बालुवा चालेर सुन निकाल्ने काम प्राचीनकालदेखि अद्यापि गरिँदै छ। त्यस क्षेत्रमा वैतखेल (RAFT) गर्न ज्यादै आनन्ददायक हुन्छ र पौडनु गोहीबाट खतरा। कर्णाली नदी त्यहाँ पश्चिमबाट पूर्वतिर बग्छ। त्यही बीचमा कही सुनखानी हुनाले दुवै तटमा कण बग्दा बालुवामा मिली किनारा लाग्दछ। स्थानीय माभी र बोटेले सुन जम्मा पार्दछन्।

१७. गाइनेकाँडा :^२

धुलीकोटे राजा बस्ने ठाउँलाई धुलीकोट राजकाँडा भन्ने चलन थियो भने राजाका भाइ र भतिजाहरू बस्ने ठाउँलाई गाइनेकाँडा भनिन्थ्यो। ती दुवै ठाउँको बीचबाट कर्णाली नदी बग्दछ। धुलीकोट भन्दा गाइनेकाँडा उचाईमा छ तापनि धरातल धुलीकोटपट्टि खतराजनक छ। औलोउन्मूलनपछि चीसापानीमा चौतरियाहरूको बस्ती भएको हुनाले त्यही आधारबाट उनीहरूलाई "चीसापानी चौतरिया" भनिन्थ्यो। आजकल पनि ठकुरी र राणाजीका परिवारमा त्यही शब्दावली प्रचलित छ। पछिका पुस्तामा धुलीकोटे राजा निसन्तान भएका हुनाले धुलीकोटको अधिकार गाइनेकाँडा स्थित चीसापानी चौतरियाका हातमा आउथ्यो। तर विविध कारणले चीसापानी चौतरिया सो सहूलियतबाट बञ्चित भएको कुरा पछि चर्चा गरिने छ।

१८. अपराधी फाल्ने भीर

धुलीकोटे राजाले कस्तो न्याय विरुपण गर्दथे भन्ने प्रमाण पाइएको छैन। जघन्य अपराध गरेको प्रमाणित भएका मानिसलाई कोल्या (भाङ्गो थैलो)मा बाँधेर भीरबाट लडाएर मारिन्थ्यो। एक पटक कुनै निरपराधीलाई सोही ठाउँबाट लडाउँदा धुलीकोटे राजालाई निसन्तान हुने र राज्य उड्ने श्राप गरेथ्यो भन्ने कुरा स्थानीय वासिन्दाबाट सुनिन्छ। सजाय कठोर हुनाले अपराध कम हुन्थे।

१९. बाजथला

धुलीकोटे राजाले धुलीकोटमा ५ वटा बाज छोप्ने थला थापेका थिए। बाज पार्नका निमित्त दक्षिणतर्फ जालि थाप्ने बीचको चौतारीमा परेवालाई बाँधेर राख्ने र आकासबाट बाजले परेवा भ्रम्टेर दक्षिणतिर उड्दा जालमा पर्थ्यो र त्यहाँ बाज समात्ने चलन थियो। त्यो बाज शीकार गर्नमा प्रयोग हुन्थ्यो भने भारततीर लगेर बेच्ने र त्यहाँ मोतीचरा छोप्ने तालिम दिइन्थ्यो। मोतीचरा नीलो रंगको हुने र त्यसले समुद्री पीधबाट शीपी ल्याई मोतीयुक्त शीपी तोडी मोतीलाई सलक्क निन्दथ्यो। त्यो चरा छोपेपछि त्यसका पेटबाट मोती भिकेर चराको मासु बाजलाई दिइन्थ्यो।

२०. गादीचौतारा

धुलीकोट राज्यमा नयाँ राजालाई राज्याभिषेक गराउँदा गादी चौतारामा सजाएर जनताका माभ्रमा समारोह गरिन्थ्यो। राज्यमा पर्न आएका मुद्दा मामिला, भैं भग्डा,

न्याय अन्याय जस्ता कुराको विवेचना गर्नुपर्दा राजाले गर्दा चौतारामा बसेर फैसला सुनाउँथे ।

आजकल गादी चौताराका राम्राराम्रा छपनीहरु त्यहाँबाट अन्यत्रै लगेबाट नमिल्दा ढुंगा र माटाको ढिस्को मात्र शेष रहेको छ । त्यति ढिस्कोमात्र धुलीकोटे राजाको गद्दी चौताराको सम्झना भएको गराएको छ । गादी चौताराको परम्परा जुम्ला दुल्लू दैलेख राज्यबाट आएको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ । गादी चौताराले राजा, राजपरम्परा, राजगद्दी, राज्यारोहण, राज्याभिषेक र राजकीय कर्तव्यको संकेत गर्दछ ।

धुलीकोट राज्यक्षेत्र (चौकिल्ला)

धुलीकोट राज्य अन्तर्गत १२ गाउँ डाँडादरा (खण्ड), १२ वण्डाल (कर्णाली नदीका दुवैतटवर्ति क्षेत्र) १२ मल्लवारा तथा ८ तप्पा (बर्दिया) पर्दथे । ती ८ तप्पाहरु निम्नानुसार हुन् ।^१

१. भौरा तप्पाका ११ गाउँ (राजापुर, नङ्गापुर, खरानीपुर, पातापहाड, भीम्पुर, खैरीचन्दनपुर, मनाउँ, पशुपतिनगर, मानपुर, टप्रा, बाँशागढी) ।
२. पटुवातप्पा (सूर्यपटुवा, ठाकुरद्वार, भूरीगाउँ र मनुवाको केही भाग) ।
३. मडेरा तप्पा (शिवपुर, न्यौलापुर, बग्नाहा र ढोढरी) ।
४. पदनाहातप्पा (पदनाहा, बनियाबाहाड, धँदरवार र मगरागढी) ।
५. रजहटतप्पा (मोतीपुर, वेलवा, मम्मदपुर, मथुराहरद्वार र खैरापुर) ।
६. छित्तपकरियातप्पा (गुलरिया, मुम्मदपुरको आधा, मटेरिया र कोठिया) ।
७. फेनातप्पा (मगरागढी र धँधवारका आधा आधा खण्ड) ।
८. रजहरतप्पा (मोतीपुर, बलेवा, डेउडाकला, मैनापोखर र जमुनी) ।

धुलीकोट राज्यको विस्तार पूर्वमा सिम्लेपानी, तेलपानी, पाखापानी, बाँसपानी, मुन्नामकाँडा र धनुवाँसे हुँदै डुडवानदीसम्म थियो । त्यसैगरी दक्षिणतर्फ मथुराहरद्वारदेखि भारतको लखिमपुर जिल्ला, रानीगञ्ज र अमीलिया जस्ता उर्वर क्षेत्रसम्म विस्तारित थियो । यसको उत्तरमा सिम्लेपानी, सुर्खेतखाल्टो, तरङ्गा भेरीनदीको साँध थियो भने पश्चिमपट्टि धुधुरपानी, गुट्टू, कोटगाउँ, बाँभुविसौनी, बेतान, लगाम र बलाँता (अच्छम) सम्म पसारिएको थियो ।^२

स्थापनाकाल

धुलीकोट राज्यको स्थापनाकाल सम्बन्धमा स्पष्टसँग जानकारी पाइएको छैन । माथिकै प्रशंगवश यसको स्थापना बूढीबिस वर्ष पहिले भएको कुरा पुनः सम्झनुपर्ने देखिन्छ । सुदूरपश्चिमाञ्चलीय भाषिका अनुसार बूढीबिस शब्दले $२० \times २० = ४००$ जनाउँछ । तसर्थ वि.सं. १९९०-४००=१५९० ताका धुलीकोट राज्यस्थापना भएको मानिएको छ । लगभग गण्डकी र कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रमा यही घडिमा भूरे राज्यहरुको स्थापना क्रमसँग मिल्दो हुनाले पनि बूढाहरुको कुरामा सहमति गर्ने* ठाउँ रहेको छ । पछि प्राप्त प्रमाणले पुष्टी नगर्दासम्म यही मानक राख्नुपर्ने स्थिति परेको छ ।

आदिवासी र राजवंश

धुलीकोट राज्य आवाद गर्नेहरुमा खसमगर र थारुहरुकै बाहुल्य थियो र कालान्तरमा आले, मास्की, सिजा, गुरुङ्ग पनि थपिए । खसहरुमा सावद, वण्डालक्षेत्रमा मलाहा, पहाडमा बूढा, चलाउने, जप्रेल, सामन्तहरु थिए भने रावल, मूढभरी, घोडासैनी, बभ्रुगाई र निरौलाहरु पनि गनिन्छन् । बर्दिया र कैलाली भरमा घना अटक जंगल हुनाले ४ कोशतल्ला खण्डमा थारुको वस्ती थिए ।

धुलीकोट राज्यको राजवंश दुल्लू दैलेख राजवंशकै शाखा हो । दुल्लू राज्यको स्थापनाकाल वि.सं. १४५३ मा भएको हो ।^३ त्यहाँका पहिला राजा मनैवम्म हुन् । राजा मलैवम्मका जेठा छोरा (रौतेला) सुमेरुवम्मले दुल्लूराज्य अंश (आँसो) पाए । कान्छा संसारवम्मले भने दैलेख । उनै संसारवम्मका छोराहरु श्रीवम्म र जितारीवम्म भए । ती कान्छा जितारीवम्मलाई धुलीकोटमा अंश दिँदा छुट्टै राज्य भयो । तर जितारीवम्म दैलेखमै बसेका हुँदा उनका छोरा प्रभात रायलाई सर्वप्रथम धुलीकोट पठाइयो । त्यसैले उनलाई (राया=राजा) राजा भनियो । त्यसपछि नेपालको एकीकरणसम्मको वंशावली यसप्रकार छ ।^४

१. प्रभात राय (अनुमानित १५९० वि.सं.) धुलीकोट राज्यस्थापना गर्ने) ।
२. दामोदरराय
३. धर्मराय
४. अजपति राय
५. गजपति राय
६. जजुपति राय
७. भूपति राय
८. नरपति राय
९. कर्णपति राय
१०. शिउमल राय
११. भीउमल राय
१२. देवसिंह राय
१३. दलजीत राय
१४. सुर्ति राय
१५. कुशल राय
१६. उजित राय (वि.सं.१८४६) ।

वि.सं. १५९० देखि १८४६ को नेपालको एकीकरण कालसम्म २५६ वर्ष जति धुलीकोट राज्य स्वतन्त्र रहेको र सरदर एक राजाले १६ वर्ष राज्य गरेको बुझ्नुपर्ने भएको छ । जस्तो कि $१८४६-१५९० = २५६ / १६ \div २५६ = १६$ वर्ष राज्यकाल प्रति व्यक्ति । कुनै राजाको राज्यकाल अलि बढ्ता र कुनै अलि कम भएर पनि पृथक विवरण प्राप्त नभएसम्म सरदरमा १६ वर्ष राज्यकाल हुन गयो ।

नेपालको एकीकरणपछिको धुलीकोट राज्य

नेपालको एकीकरण पूर्व धुलीकोट राज्यमा १६ वटा राजाहरूले राज्य गरेका थिए । राजा उजित रायका राज्यकालमा नेपाली सेना पश्चिमतर्फ बढिरहेको थियो । त्यसैबेला दैलेख, प्यूठान, दाङ, छिस्ली तथा धुलीकोट राज्यहरूले एकमत गरी नेपाली सेनाको मुकाविला गर्ने निर्णय गर्‍यो । जुम्लामाथि नेपालको अधिकार भएपछि नेपाली सेनाले दुल्लू तथा दैलेख विजय गर्न हिँड्यो । दुल्लूका राजा उत्तम शाही थिए भने दैलेखमा कर्णशाही ।^(९) दैलेखको विलाशपुरमा ठूलो युद्ध भयो र दैलेखी राजा कर्णशाहीले भागेर ज्यान बचाए । त्यसपछि नेपाली सेना दुल्लूतिर बढ्यो । दुल्लूका राजा उत्तमशाही सहित सारा जनता घर छोडी वनमा लुक्न गए । नेपाली सेनासँग आत्मसमर्पण गरेपनि कुनै हानि नहुने कुरा नेपाली सेनानायकले प्रचार गर्न थाले । त्यसपछि त्यस भेकका मानिस नेपाली सेनासामु आए । त्यहाँका राजा उत्तम शाहीले नेपाली सेनालाई सहयोग गर्ने वचनबद्धता देखाई आश्रित सन्धि गरे । वि.सं. १८४६ कार्तिक २१ गते दुल्लू नेपालको अधिनमा आयो ।

दुल्लू र दैलेखमा नेपालको अधिकार हुनुपूर्व सुरखेततिर नेपाली सेना बढ्यो । सुरखेतमा दैलेख र धुलीकोटको संयुक्त सेनाले नेपाली सेनाको मुकाविला गर्‍यो । कालु पाण्डेको नेतृत्वमा गएको त्यो सेनाले वाइसीको संयुक्त सेनालाई सुरखेतमा पराजीत गर्‍यो । धुलीकोट राज्य अन्तर्गत सुरखेत परेकोले धुलीकोट नेपालसँग त्यही पराजीत भएका कारणबाट नेपालमा मिल्न गयो । वि.सं. १८४६ असोजमा धुलीकोट राज्य नेपालमा विलय भएको थियो । (९) धुलीकोटमाथि नेपाल सरकारको अधिकार भएपछि त्यहाँका राजा भारतको भजनी भन्ने ठाउँमा गएर बस्न थाले । त्यसपछिको वंशावली यसप्रकार छ ।

१७. जयगृति शाही (राया ?)
१८. बद्री शाही (राया ?)
१९. भूपनारायण शाही (राया ?)
२०. जयबहादुर शाही (राया ?)

२१. नरनारायण शाही (राया ?)
२२. कर्णवीर राया
२३. जयमलविक्रम सिंह राया (१८९४)
२४. कुलराजसिंह राया
२५. जगतमानसिंह राया
२६. राजा नरेन्द्रविक्रम राया (निसंतान)
(उनीपछि केही वर्ष उनकी रानी पद्मकुमारीले राज्य धामिन्) ।

माथि उल्लेख गरिएका क्रम १७ देखि २१ सम्मका ५ वटा धुलीकोटे राजाका सन्ततिका नाम प्रा.डा. रामनिवास पाण्डेले उल्लेख गर्नुभएको हो । (१०) त्यसैगरी क्रम २२ देखि २६ सम्मको नामावली सोही वंशका श्री खड्गविक्रम र कृष्णविक्रम शाहहरूबाट प्राप्त भएको हो । वर्तमानकालमा धुलीकोट राज्यका राजाका सन्ततिहरू बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र सुर्खेततिर बसोबास गर्दैछन् । त्यस वंशका विभिन्न व्यक्तिहरूलाई बेलाबेलामा नेपाल सरकारले प्रदान गरेका र धुलीकोटे राजाहरूले र रानीहरूले प्रदान गरेका कागजप्रमाणका आधारमा उनीहरूको यथार्थ स्थितिबारेमा प्रकाश पारिने छ ।

धुलीकोटे राजाहरू गर्मी महिनामा धुलीकोट दरबारमा र जाडोमा कैलाली शतिघाट भन्ने ठाउँमा बस्तथे । वर्तमानकालको शतिघाटनेर भएको शतिको मन्दिर र त्यसैसँग जोडिएको पद्मप्रकाशेश्वर महादेवस्थान भन्दा आधा किलोमिटर दक्षिणपट्टि धुलीकोटे राजाको विशाल दरबार थियो । पुरानो दरबारको भग्न ढीस्को अबै बाँकी छ । सो दरबार २००० सालसम्म खडा थियो । रेखदेख नहुँदा २००५ सालमा सो दरबार ढलेको हो । त्यो दरबार कसले बनाए भन्ने कुरा स्पष्टसँग थाहा पाइएको छैन । त्यस्तै धुलीकोट राजकाँडामा पनि दरबारको निर्माण कसका पालामा भयो स्पष्ट भन्न गाह्रो छ ।

धुलीकोट राजदरबारमा बाहिरबाट भेट्न जाने र फर्कने मानिसको धुइरो लाग्दथ्यो । तर ती सबैलाई धुलीकोट दरबारको बनोट कस्तो थियो भन्ने थाहा हुँदैनथ्यो । कतिपय समयमा दरबार भित्र पसेका राजपरिवारका सदस्यहरू त्यतैबाट लोप भएका प्रशंग वडा रोचक छन् ।^(११) राजा बसुन्ज्यालसम्म धुलीकोट राज्यको बडो चलहपलह हुन्थ्यो । पछि त्यो ठाउँ निर्जन खण्डहर को रूपमा परिणत भएको भयै छ । त्यस्तो ऐतिहासिक स्थानलाई पर्यटकीय क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

वि.सं. १८१४-१६ को नेपाल-अंग्रेज युद्धमा तराईको मध्ये रापतीदेखि महाकालीबीचको समथर खण्ड नेपालले गुमायो । त्यसरी तराईको भाग नेपालबाट गुमेको हुनाले धुलीकोटे राजाहरू

भागेर गएपछिको बसोबास क्षेत्र लखिमपुर पनि भारतीय भूभाग मानियो । त्यसपछि पुगनपुग एक शताब्दी उनीहरू त्यहीं बसे । वि.सं. १९११-१२ मा नेपाल भोट युद्धताका धुलीकोटे राजाले नेपाललाई मरमदत पुऱ्याएका थिए । त्यसैबेलादेखि धुलीकोटे राजपरिवार नेपालमा बसोबास गर्न थाले । श्री ३ जङ्गबहादुर राणाले धुलीकोटे राजाको नाजुक स्थितिप्रति विचार गर्न थालेको बुझिन्छ । वि.सं. १९१४ मा लखनउको लूटपछि श्री ३ जङ्गबहादुरको स्थिति सुध्र्यो । वि.सं. १९१७ मा अंग्रेजहरूले श्री ३ जङ्गलाई वि.सं १८७३ मा गुमेको रापतीपश्चिम महाकालीपूर्वको समतल भूभाग फिर्ता गरे । त्यस भूभागलाई नयाँ नेपाल भन्न थालियो । बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जस्ता क्षेत्रमा श्री ३ जङ्गले आवाद गराउन विर्ता दिन थाले ।^(१३) त्यसपछि श्री ३ जङ्गले नयाँ मुलुकमा वर्षेनीजसो शीकार गर्न जान थाले ।

वि.सं. १९१८ सालमा श्री ३ जङ्गले नयाँ मुलुकको शीकारमा जाँदा सवारी शिवीरमा नित्य हाँजिर हुनेहरूको रोलकक्रममा धुलीकोटे राजाका सन्तानलाई पनि राखे । त्यस मौकामा धुलीकोटे राजा कुसराजसिंह रायालाई जङ्गबहादुरले ज्यादै निगरानी राख्न लगाएका थिए । धुलीकोटे राजाले सो शीकार सवारी शिवीरमा तनमनले श्री ३ जङ्गको सेवा, सत्कार, स्वागत र रखवारी गर्न सके । राजा कुलराजसिंह रायाले नित्य सेवा गरेकोबाट ज्यादै प्रसन्न भएर श्री ३ जङ्गले कञ्चनपुरको मल्लवारातप्पा सुद्धिमले वारामध्ये ११ मौजा तथा कलवारी गौडी सालवसाल भत्ताको खर्च भनी कैलाली जिल्ला भरको अधिकार प्रदान गरेको थिए ।^(१३)

वि.सं. १९२० को शीकारमा पनि धुलीकोटे राजाले राम्ररी मरमदत पुऱ्याएका हुँदा वि.सं. १९२५ देखि लागू हुनेगरी जिल्लादुल्लूमध्ये डाँडादराको पातालखोला रानीघाटदेखि पश्चिम, कचालीभोरादेखि उत्तर, तालागाउँदेखि पूर्व, कोलीभोरादेखि दक्षिण अन्तरमा पर्ने खेतपाखाको १९२० सालसम्मको उठतीमा ठेक्का गरी ४२८॥३/११ राज्य प्रदान गरे । त्यसपछि पनि विर्तावितलप गरी त्यसभित्रको पैदवार, रकमकलम, मारिमेटी अंक, अपुताली, दण्ड, इजारा, हाजिर, चाकचक्कई समेतको मानाचावलजानी भोगगनु भनी रुक्का प्रदान गरेका थिए ।^(१४) त्यसरी पुरानो धुलीकोट राज्यफिर्ता पाएपछिका धुलीकोटे राजा र रानीका नाउँबाट प्रशस्त लिखित कागज प्राप्त भएका छन् । यस प्रशंगमा राज्यभरका ठेक इजारा तथा रैतीहरू र चौतरियाहरूको स्थितिबारे पनि विचार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।^(१५)

धुलीकोटे राजा कुलराजसिंह रायाका भाई चौतरिया पुरन्धरासिंह राया धुलीकोटदेखि पूर्वकर्णालीनदी पारी गाइनेकाँडा भन्ने ठाउँमा

बस्तथे । उनलाई डाँडादरा धनरास गाउँको फलामखानी फिकने ठेक्का दिइएको थियो । ती चौतरियाले सोही काम अगाडि बढाउन वालासिंह बोगटीलाई वार्षिक रु. ५/- मा ठेक्का दिएका थिए । त्यो ठेक्काको रकम रु. ५/- बाट धुलीकोटमा खनिज श्रोत अन्य ठाउँमा पनि रहेको भलक मिल्दछ । धुलीकोटे राजाले आफ्ना भाइहरूलाई राज्य प्रशासनका हाल हुकुम र ठेक्का, इजारापनि सकृय सहभागी गराएको प्रमाणित हुन्छ । वि.सं. १९२१ मा उनै कुलराजसिंह रायाले बालसिंह बोगटीलाई डाँडादराको धनरास गाउँमा पर्ने १३० मुरी खेत मानाचामल स्वरूप प्राप्त भएकोमा वर्षेनी ९२ मुरीधान भर्ने ठेक्का गरी अह्राए पराएको काममा रुजुरहने रुक्का गरिदिएका थिए ।

वि.सं. १९२६ फागुनसुदि १५ रोज ५ मा श्री ३ जंगबहादुर राणाले धुलीकोटे राजा कुलराजसिंह रायाको नाउँमा श्री बंडाली देवतालाई नित्य नैमित्तिक पूजा र पर्वपर्वका पूजा गर्न दिएको गुठीमा त्रिखण्डीकर लगाई गुठीका ठेकदारले टैटंटा गर्दा सो त्रिखण्डीकर बण्डाली देवताका नाउँमा रहेकोले नलिनु भन्ने आदेश गरेका छन् । त्यस दरबन्दीमा रेचगाउँ, प्रचमा गाउँ, साल्मागाउँ र धनास गाउँमा बण्डाली देवताको जमीनमाथि त्रिखण्डीकर नलगाउने भन्ने र गुठीयारलाई सो कर माफ गरिएको पाइन्छ ।

राजा कुलराजसिंह रायाले आफ्नो शासनकालमा धुलीकोटेमा विन्द्रासैनी (विन्धवासिनी?) तथा भैरवलाई इष्टदेवता मान्दथे । उनका छोरा जगतमानसिंह राया बाबुको शेषपछि धुलीकोटे राजा भए । उनका पनि छोरा जेठा नरेन्द्रविक्रम रायाका पालामा धुलीकोट राज्यमा महत्वपूर्ण कार्यहरू भए । उदाहरणको लागि शतिघाटको शिवालय जीर्णोद्धारलाई लिन सकिन्छ । उनकी जेठी महारानीको नाउँ चन्द्राकुमारी सिंघाईका राजाकी छोरी थिइन् । उनी निसन्तान भएकीले दोश्रो विवाहकी रानी भैरवनरसिंह राणाकी छोरी थिइन् । तर उनीतिरबाट पनि सन्तान हुने लक्षण नदेख्दा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह राया आफ्नो ससुराली काठमाडौँबाट सिंघाई जान भनी तराईको बाटो लागे । उनी सिंघाई जानुको लक्ष्य जेठानकी छोरी विवाहका लागि मागनु थियो । तर दैवको तारतम्यले वि.सं.१९६५ पछि र १९६९ पहिल्यै हैजा लागेर राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाको निसन्तान अवस्थामा मृत्यु हुन गयो ।

वि.सं. १९६९ मा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाकी कान्छी रानी पद्म कुमारीले धनसिंह बोगटी र कुलसिंह बोगटीलाई हलबन्दी र सालवसालको मानाचावल माफीको कागज गरेको पाइन्छ ।

सो कागजमा वि.सं. १८९४ मा श्री ५ महाराजाधिराजबाट धुलीकोटे राजालाई धुलीकोट डाँडादरा मध्ये पर्ने धनरास गाउँ र लिम गाउँको १३० मुरीखेत राजा जयमलविक्रमसिंह रायालाई हलवन्दी मानाचावलस्वरूप प्रदान गरिएको व्यहोरा पनि उल्लेख छ । सो कागजका अनुसार राजा नरेन्द्रविक्रमको मृत्यु भइसकेको र रानी पद्मकुमारीले राज्यको कार्य सञ्चालन गरेको बुझिन्छ । रानी पद्मकुमारीदेवीले धुलीकोट राज्य सञ्चालन गर्न थालेपनि पहिलेबाट गठित धुलीकोट राज्यकचहरी सकृय रहेको पाइन्छ । तसर्थ रानीले सो राज्यकचहरीलाई सान्नीका पश्चिम कर्णाली लगायत पूर्वतर्फका जमीन भित्रका सबै भोतापोता, सुन्धुवाइ, हलवन्दी, रैरकम, मानाचवाल, ठेक्कापट्टा, इजारा, दण्डकुण्ड र तजविज गर्ने अधिकार प्रदान गरेकी थिइन् । सो तजविज गर्नेहरूमा १८ मौजाका मुखियाहरूको दरबन्दी यसप्रकार थियो ।

१.	धनरास	मोजाका	मुखियाहरू	बोगटीबम्म
२.	नेटाकाँडा	"	"	"
३.	पुछ्मा	"	"	बूढाक्षेत्री
४.	रेक्चा	"	"	उपाध्याय घोडासैनी जोशी
५.	खोपाडी	"	"	थापाक्षेत्री
६.	कूवा	"	"	उपाध्याय जोशी
७.	साल्म	"	"	बूढाक्षेत्री
८.	खप्ट	"	"	थापाक्षेत्री
९.	चिउरी	"	"	बथक (लूलक्षेत्री)
१०.	धनबोट	"	"	काँश्येवथक(लूल क्षत्री)
११.	बूढाबारे	"	"	बूढाक्षेत्री
१२.	सालकोट	"	"	रावलक्षेत्री
१३.	हाँसेगाउँ	"	"	शाहीठकुरी
१४.	नयावन	"	"	" "
१५.	पोखरीकाँडा	"	"	
१६.	लखरपाटा	"	"	रानामगर
१७.	लाटोकाँडा	"	"	जैशी ब्राम्हण (पछि क्षत्री)
१८.	जाजुरा	"	"	जैशी ब्राम्हण (पछि क्षत्री)

धुलीकोट राज्य अन्तर्गत वर्तमान अछाम जिल्लाको दक्षिणीखण्ड बलाँता गाउँ पनि पर्दोरहेछ भन्ने कुरा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाको वि.सं. १९३५ चैत्र बढी १३ रोज ५ मा मुखिया ललित साउदलाई सिमलगौरा गाउँको चारकिल्ला तोकी पाटोवित्ता अधिदेखि भोगीचर्ची आएको पट्टबाँफो आवादगरी थामी खानुभनी गरिदिएको लालमोहर प्राप्त भएको छ ।^(१६) धुलीकोटे राजाले

आफ्ना भाइहरूलाई पनि लखिमपुर, रानीगञ्ज, मोहना, त्रिकूनीया, इमिलियासम्म अंशबण्डा गरिदिएका प्रमाणहरू पाइएका छन् । खासगरी चौतरियाहरूको बस्ती गाइनेकाँडामा थियो र अन्यत्रमा जमीन । उनीहरूपछि चीसापानी कर्णालीको छेउ बस्न थालेको कुरा तत्कालीन उखान र तूकाले पनि निर्देशन गर्दछ ।^(१७) श्री ३ जङ्गबहादुरसर राणाले धुलीकोट राज्य थामीदिपछि पनि अर्को उखान बनेको छ ।^(१८)

धुलीकोट राज्यका चीसापानी चौतरियाहरूलाई डाँडादराको राज्य मल्लवारा भजनीतप्पा भोग गर्ने लालमोहर पनि गरिएको थियो । सो राज्यअन्तर्गत बदरिया बगैँचा पनि पर्ने हुँदा त्यही आधारमा जिल्लाकै नाम बर्दिया भएको बुझिन्छ । बदरिया बगैँचाभित्र पद्मनाहा देवताको अस्थान थियो जहा भव्य मेला लाग्दथ्यो । सुंगरमाला जानेबाटोको पहाडी फेदीमा एउटा प्राचीन कूवा (वापि-नाउलो) छ जहाँबाट जाडो मौसममा धुलीकोटे राजाहरूले पानी पिउँथे । बर्दिया स्थित चीसापानी राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र पर्ने गाइने काँडा भन्दा दक्षिणतिर पनि एउटा प्राचीन कुवा (नाउली) छ जुन बाटैमा पर्दछ । पत्थरले निर्मित सो नाउलीको दक्षिणी समथर घाँचमा एउटा पुरानो पोखरी छ जसलाई दानुवाताल भनिन्छ । सो ताल र नाउलीकाबीचमा प्राचीन खण्डहर छ । पहिले त्यहाँका ढुंगाहरूमा बुद्धका मूर्ति कुँदिएका देखिन्थे । कुनै ठाउँमा शिवलिङ्ग थिए त कुनै भत्केका देवलहरू पनि थिए । कुनै भवनभित्र पुराना खियापरेका हातहतियार पाइएका छन् । बूढापाकाको भनाईमा त्यहाँ पहिले दानुवा (दानव-राक्षस) वस्तथ्यो र त्यो पोखरीको पानीमा आफ्ना लट्टा धुन्थ्यो । त्यसैले सो पोखरीलाई दानुवा ताल भनेको हो ।^(१९) भनिन्छ, दानुवाताल वरपर कतै प्रशस्त सुनगाढेको छ भन्ने कुरा पनि धुलीकोटका बूढापाकाहरू भन्दै छन् ।

धुलीकोटे राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह राया जीवित हुँदासम्म उनका सबैपरिवार कहिले राति त कहिले धुलीकोटमा मौसम अनुसार बस्तथे । वि.सं. १९६५ पछि उनको निसन्तान अवस्थामा मृत्यु भएपछि धुलीकोट राज्यको अधिकार उनकी कान्छीरानी पद्मकुमारीका नाउँबाट चलन थाल्यो । जेठी रानी चन्द्रकुमारी देवी राजाका साथ शक्ति हुँदा उनैका संस्मरणमा शक्ति मन्दिर निर्मित भयो भने कर्णालीको सो घाटलाई सत्तिघाट भन्न थालियो । रानी पद्मकुमारीले श्री नरेन्द्र पद्म प्रकाशेश्वर मन्दिरमा ५० धानीको घण्ट अर्पण गरिन् ।^(२०) त्यसै नापको घण्ट धुलीकोटे चौतरियाहरूले गाइने काँडा भैरवथान कुलदेउतालाई चढाए । भनिन्छ, शक्तिघाटको घण्ट र गाइनेकाँडा घण्टको आवाज आपसमा सुनिन्थ्यो । तर गाइने काँडाको घण्टा वेकम्मा भई फूटेकोले बजाउँन नमिल्ने अवस्था छ ।

कैलाली जिल्ला सति गा.वि.स. वार्ड नं. ८ स्थित श्री नरेन्द्रपद्य प्रकाशेश्वर शिवमन्दिरमा प्रयोग गरिएका ईटमा “१७०५ सम्बत्” भन्ने अक्षर पाइएका छन्। त्यसबाट सो मन्दिरको निर्माण त्यसै समयमा भएको प्रमाणित हुन्छ। पछि रानी पद्यकुमारीले सानो मन्दिरलाई पुनर्निर्माण गरी ठूलो पारेर नयाँ नामकरण गरेको बुझिन्छ। त्यहाँ प्रयोग भएका ईटाको नाप ९×४×३” छ भने मन्दिरको १५×१५” लम्बाई चौडाई र ३०’ उचाई छ। मन्दिर प्राङ्गण ६३×४३’ छ भने उचाई ९’ छ। मन्दिरमा सुर्कीचूनाको बज्र लगाइएको आकर्षक शैलिमा छ।^(१)

वि.सं. १९६५ माघ शुक्ल द्वादशीका दिन सानो शिवालय भएको ठाउँमा विशाल मन्दिर निर्माण गरिएको थियो। नवनिर्मित मन्दिरको नाम “नरेन्द्रपद्यप्रकाशेश्वर” भएबाट ३जनाको योगदान स्पष्ट हुन्छ। वि.सं. १९६७ मा मन्दिरमहोत्सवमा आफ्ना पतिका नाममा महारानीले एक अभिलेख सहित घण्ट चढाइन्। सो मन्दिरका पूजा आजको निम्ति मासिक रु. ६/- र टहलूवाको मासिक रु. २/- ठेकी मन्दिर वरिपरि ७०० विगाहको जंगल गुठी राखिदिइन्। वि.सं. १९९५ मा चैतेदशैं र बडादशैंको पूजाखर्च रु.१५/-, १५/- टहलूवाको, १५/- पुजारीको, २५/पूजाखर्च, ८/- नित्यभेटी महीनावारी रु. २.५०/- मन्दिर स्थापनाका दिनमा ब्राह्मण भोजन २.५० कम्पनी तोकिएको थियो। त्यस मन्दिर वरिपरि धर्मशाला पनि हुनाले सति देवीलाई वलिको पनि व्यवस्था भएको सो मन्दिर सहित पूजाखर्च रु. ३०/- र कूल खर्च ९२१/- नबढाउनु भनिएको पाइन्छ। यसरी सो मन्दिरमा एक पूजारी नित्य रहने गरी कास्की पोखराको पौडेल ब्राह्मणलाई राखियो।^(२)

वि.सं. १९७५ मा महारानी पद्यकुमारीदेवीले श्री ३ महाराजालाई आफ्ना सन्तान पनि नभएका, राजा पनि परलोक भएका, राजाका छोखा भाइहरु पनि नहुँदा हकदारविहीन धुलीकोट राज्यलाई खारेज गरी आफूलाई जीविकाको रुपमा वार्षिक हकदारविहीन धुलीकोट राज्यलाई खारेज गरी आफूलाई जीविकाको रुपमा वार्षिक रु. ६०००/- खान्नी गाउँ र धुलीकोट राज्य नेपालमा विलयगरी पाउँभनी विन्तिपत्र चढाइन्। उनको विन्तिपत्रमाथि श्री ३ भीमशमशेरका शासन कालमा वल्लतल्ल सुनुवाई भयो। श्री ३ भीमशमशेरले धुलीकोट राज्यको दक्षिण तलहट्टी जमीनलाई आफ्नी पत्नी र छोेरानातिहरुलाई विर्ता लेखाइदिए:-

(१) श्री सीतामहारानी

(२) श्री हीरण्यशमशेर जङ्गबहादुर राणा

(३) श्री शशिशमशेर जङ्गबहादुर राणा

(४) श्री महावीरशमशेर ” ”

उपर्युक्त ४ जनालाई कर्णालीपूर्व, पहाडदेखिदक्षिण, मोहना नदीदेखि उत्तर कैलाली मल्लवारा भन्ने जमीन्दारी तोकिएको थियो।

धुलीकोट राज्यका चौतरियाहरुलाई त्यतिबेलासम्म सो कुरा थाहा रहेनछ। जब थाहा भयो उनीहरु ज्यादै विस्मित भए। त्यसकारण सो विरुद्ध चौतरिया रणविक्रमसिंह रायाले रैतिहरु राणा शासनको विरुद्ध उचाल्न थाले। उनीहरुलाई त्यो कुरा अझै थाहा हुँदैनथ्यो होला तर धुलीकोट क्षेत्रको प्रशासन महारानीको राज्यकचहरीको सट्टा दैलेख तहवीलले गर्न थालेको थियो। महारानीलाई वार्षिक रु. ६०००/- त मिल्थ्यो तर चौतरियालाई केही नमिलेकोले प्रतिक्रिया हुन गएको थियो। चौतरिया रणविक्रमसिंह रायाले केही लडाकू र हतियार लिई दैलेख तहवील लूट्ने योजना बनाए। त्यो कुरा कुनै सूत्रद्वारा दैलेखका बडाहाकिमले थाहा पाएका हुनाले केही शिपाही खटाइ चौतरिया रणविक्रमलाई पक्राउपूर्जीसहित पठाई पक्रेर ल्याउने आदेश दिएका थिए। पक्राउपूर्जी आएको थाहा पाएका चौतरिया लुक्न सफल भए। अर्का थरिको भनाईमा उनलाई पकी पट्के कागज गराए भन्ने पनि थाहा पाइन्छ।^(३)

वि.सं. १९९१ सालमा चलेको सो विद्रोहको फलक दैलेख दुल्लु निवासी चक्रबहादुर शाहीका बाबूले चौतरिया रणविक्रम शाहको सहयोगार्थ केहीहतियार जम्मा गरेका थिए। तर शिपाहीहरुले ती हतियारहरु जम्मापारी निजलाई पकी कायलनामा गराएका थिए।^(४)

धुलीकोटे चौतरियाहरुले जनता उठाई दैलेख तहवील लूटी राणा शासकको विरोध गर्ने योजना सफल नभएपछि उदयराज शाह, वीरविक्रम शाह र हरेन्द्रविक्रम शाहलाई निरंशी तुल्याएकोमा भौरा तप्पाका ११ गा.वि.स.जीमिदारी र लखिमपुर, अमीलिया र रानीगञ्जको केही जमीन रानी पद्यकुमारीदेवीले आफ्ना इष्टदेवीका पूजारीलाई मटिदानविर्ता दिएकी हुँदा चौतरियाहरु अवाक परेका थिए। चौतरियाका सन्तान रणविक्रम शाहले “नेपालमा न्याय मिल्दैन” भनी इलाहावाद उच्च न्यायालयमा मुद्दा दायरा गरे। सो न्यायालयले हिन्दूविधि अनुसार विधवारानीले आफ्ना खुसीले विर्ताएको जमीन भाइअंशबाट टुटाई अन्यत्र गर्न नपाइने फैसला गरिदियो। तर ई. १९५७-५८ मा सो मुद्दाको फैसला हुँदासम्म अमीलिया, रानीगञ्ज, लखिमपुर र त्रिकोलियाको जमीन भारतीय उत्तरप्रदेशमा जमीन्दारी प्रथा

उन्मूलन गर्ने कानून पारित गरेकोले धुलीकोटे चौतरियाहरू नेपाली भएबाटकुनै हक दावी गर्न नपाउने भए ।^(२४)

नेपालको सरहदभित्र धुलीकोट राज्यका चौतरियाहरूको अंशहरण गरेबाट रिसाई त्यो खानदान नै विद्रोहीवनी राणा विरोधी दल नेपाली कांग्रेसमा लागेको हुँदा २००७ सालसम्म उनीहरूप्रति कुनै हेर चाह भएन । २००७ सालको क्रान्तिपछि नेपालमा बल्ल प्रजातन्त्र आएकोले धुलीकोटे चौतरियाहरूले आफ्नो विर्ताजमीनको दावी गरी सर्वोच्च अदालतमा पुराना प्रमाणसहमति मुद्दा हाले । त्यसै शिलशिलामा श्री खड्गविक्रमशाहले २००८ सालमा प्रधानमन्त्री मातृकाप्रसाद कोइरालालाई भेटी आफ्नो दलिल पेश गर्दा “नेपाली कांग्रेसले जमीन्दारी प्रथाका साथै विर्तापनि उन्मूलन गर्ने भएकोले त्यो मुद्दाको कुनै औचित्य नरहने” भन्ने सल्लाह दिएकाले मुद्दाको तारिख छोडिदिए । त्यसपछि सो मुद्दा र चौतरियाको सहुलियत सधैंको निमित्त टुङ्गियो । आजकल धुलीकोटे चौतरियाहरू चीसापानी चौतरियाका नामले प्रख्यात भई ठाउँ ठाउँमा बसोबासगरी आएका छन् । उनीहरूको अद्यावधिक वंशावली, तत्कालीन कागजपत्रहरूको संग्रह पुस्तकाकारमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएकोले यस लेखमा यति नै उल्लेख गरिएको छ ।

टिप्पणीखण्ड

१) वि.सं. २०५३ को गर्मि विदामा धुलीकोट राज्यको प्रारम्भिक सर्वेक्षण कार्य भएको थियो । त्यस कार्यका लागि कति कतैबाट सहयोग पाइन्छ कि भन्ने आशा त थियो तर निराश हात लाग्यो । यस कार्यमा व्यक्तिगत रुपमा कैलाली टीकापुर स्थित श्री वीरेन्द्र विद्यामन्दिर उच्च मा.वि.का विज्ञान शिक्षक श्री ताराप्रसाद घोडासैनी(जोशी)ज्यूको आवश्यक सहयोग रहेको थियो ।

२) २०५४ सालको गर्मीविदामा लेखकले गाइने काँडाको स्थलगत निरीक्षण गरेको हो । यस भ्रमणमा साथदिने काम शिक्षक श्री ऋषिराम फिर्केज्यूले गरेका हुँदा निजलाई धन्यवाद दिनु वेश ठान्दछु ।

गाइनेकाँडा भैरवस्थानमा वि.सं. १८९३, १९६५, १९७९ का ५० धार्नी (१२५ किलोग्राम) सम्मका घण्टहरू अर्पित छन् । १.५ रोपनी वरिपरिको क्षेत्रलाई पर्खालले घेरिएको छ । कालभैरवलाई पाठा र कुखुरा वलि दिइन्छ भने सुरबगी स्थानमा दशैं पूर्णिमा र जेष्ठ पूर्णिमामा पूजा गरिन्छ । त्यहीँ माटे देवताको पनि न्वागीपूजा हुन्छ ।

न्वागी चढाएपछि मात्र ध्वजा, खूटो, पर्गालो, पाठो लिएर पूर्णिमा, चतुर्दशी र पञ्चमीमा पूजा हुन्छ । त्यस पूजामा पूरी पूजारा र स्थानीय बासिन्दाले पूजा सामान पठाउँछन् ।

३) तप्पा भन्नाले मालपोत जम्मा गर्न सुविधा होस् भनी गाउँभन्दा ठूला जिल्ला भन्दा साना क्षेत्रलाई प्रशासनिक एकाईका रुपमा बुझिन्थ्यो । यो कुरा र ८ तप्पाको विवरणको जानकारी दिनेमा श्री कृष्णविक्रम शाह चीसापानी चौतरिया र श्री खड्गविक्रम शाह भू.पू. सांसद, बग्नाहा, बर्दिया ।

४) श्री गोविन्दराज जोशी, कैलाली जिल्ला साँढेपानी गा.वि.स. वार्ड नं. ७, लठवा गाउँ निवासीबाट प्राप्त विवरणका आधारमा ।

५) कैलाली जिल्ला सुंगुरखाल गा.वि.स. जूतेशूली निवासी ७५ वर्षिय श्री रतिराम मुढभरीको परम्परा र अनुभव अनुसार प्राप्त जानकारीका आधारमा ।

६) राजाराम सुवेदी, “बाइसी राज्यको सारतत्व” गरिमा, १२६, पृष्ठ २३ ।

७) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, १ (काठमाडौं), इ.प्र.संघ, २०१०) पृ. ६९ ।

८) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, १ (काठमाडौं), इ.प्र.संघ २०१०) पृ. ६८ ।

९) धुलीकोटे राजगुरु सन्तति सांसद श्री शिवराज जोशीगुटुबाट प्राप्त जानकारी ।

१०) Ram Niwas Pande, Making of Modern Nepal (Jaipur, Nirala Publications, 1997) P. 261.

राजाराम सुवेदी, कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५४) पृष्ठ ४४९ ।

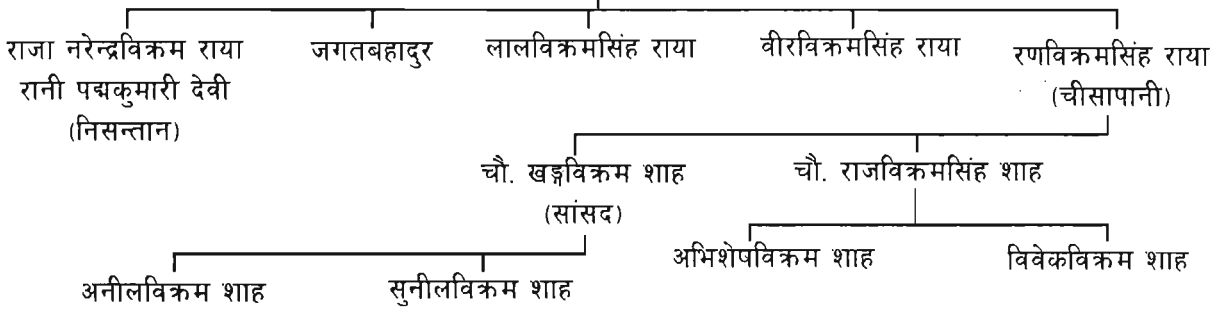
राजाराम सुवेदी, वाइसी राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा (काठमाडौं : ने.ए.अनुसन्धान केन्द्र, २०५५) पृष्ठ, ७७ ।

११) एकपटकको कुरा हो केही मानिसहरू राजालाई भेट गर्न धुलीकोट गएका थिए । दरबारमा उनीहरू पुगेर बोलाउँदा एकजना ६०-७० वर्षको सर्लककै सेतो कपडा र सेतै फुलेकी दरबारिया महिला देखा परिन । तर ती विधवा दरबारभित्र पसेकी बाहिर निस्कनन् । पछि खोजी गर्दा उनी पुनः देखा परिनन् । यसबाट दरबारभित्रको बनोट जटिल रहेको संकेत मिल्छ ।

१२) राजाराम सुवेदी, “कैलाली र कञ्चनपुरको एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण” सि.एन.ए.एस्.जर्नल, भोलुम २२, नं. १ (जनवरी १९९५) पृष्ठ ८९-९८।

- १३) कैलाली जिल्ला, दोदोधारा गा.वि.स. वार्ड नं. २ कुम्भियानिवासी श्री सुवेदार गगनसिंह वम्मसँग रहेका कागजहरुका सक्कलबमोजिम ।
- १४) ऐजनकै संग्रहबाट ।
- १५) कैलाली जिल्ला कुम्भिया २ निवासी कन्यादेवताका (गुराउ) पूजारी श्री राम लालदास थारुबाट र ऐ. निवासी श्री भीमबहादुर बम्बबाट प्राप्त वंशावलीका राजा कर्णवीर सिंह राया (कन्या राजा), राजा जयमलविक्रमसिंह राया (वि.सं. १८९४, मानाचावल), राजा कुलराजसिंह राया (श्री ३ जङ्गबाट पुनः राज्य प्राप्ति) भाई पुरन्धरासिंह राया (वि.सं. १९२३) ।

राजा जगतमान सिंह राया (वि.सं. १८३३)

- १६) अछाम जिल्ला बलाँता गा.वि.स.वार्ड नं. ३ का मुखिया श्री जगराम साउदको संग्रहमा रहेको सक्कल लालमोहरका आधारमा ।
- १७) “चिल्खायाकी आइमाइका खुट्टा बाङ्गा रोलका कुखुराका खुट्टाबाङ्गा, पुच्छरबाङ्गा चीसापानीका रुखवाङ्गा, चौतरिया बाङ्गा ।”
- १८) “चिउरी खायो देउचनले धन्बोट काँइयाले हात्तिचेवा बालासिले खेदो भवानसिंहले ।”
- १९) बर्दिया बगनाहा निवासी सांसद श्री खड्गविक्रम शाहबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा ।
- २०) सो घण्टा २०२७ सालमा राति चारी भएको कुरा त्यहीँका पूजारीले बताउँछन् ।
- २१) मन्दिर भित्र ठूलो शिबलिङ्ग छ र त्यसको छेउ भित्तामा यस्तो श्रलोक छ ।
“शिवाकान्त शम्भो ससाकार्द्ध मौले
महेशान्सूलि जटाजूटधारिम् ॥
- २२) त्वेमेको जगद व्यापको विश्वरुपा प्रशिद्ध प्रशिद्ध प्रभो पूर्षारुपा ॥”
- २२) हाल श्री नरेन्द्रपद्मकाशेश्वर महादेव मन्दिरमा डोटी वोगटानका जोशीले २००६ सालदेखि पूजागरी आएका छन् । निजको भनाई अनुसार पूर्ववर्ति पौडेल ब्राम्हण निसन्तान भएकाले उनैले पूजा चलाएको बताए । उनले सो पूजा चलाएको वृत्ति विषयमा मालपोत कार्यालयमा कचिङ्ग परेको छ ।
- २३) श्री गोविन्दप्रसाद जोशीज्यूको भनाइका आधारमा ।
- २४) त्यो विद्रोहबाट के स्पष्ट हुन्छ भने धुलीकोटे राजा निसन्तान भएर मरेपनि उनका भाइलाई त्यो रजौटा पद दिन सकिन्थ्यो तर महारानी पद्मकुमारी राणाकी छोरीभनी चौतरियाहरुले निन्दा गर्दा त्यस्तो भएको कुरा पनि स्थलगत सर्वेक्षणबाट ज्ञात भएको छ ।
- २५) श्री कृष्णविक्रम शाहसितको साक्षात्कारबाट प्राप्त जानकारी ।